

10 דקות של עיון - יסודות בעולם המצוות

כוונה במצוות (2) - שיטת הרמב"ם

הרב ישי אנגלמן

בפרק הקודם נפגשנו עם סוגיית הגמרא היסודית בנושא של כוונה במצוות ועם מחלוקת הראשונים בשאלת פסיקת ההלכה. כעת נעסוק בשיטת הרמב"ם בשאלת פסיקת ההלכה, ומתוך כך ננסה להעמיק יותר בהבנת משמעות הצורך בכוונה במצוות.

שיטת הרמב"ם בסוגיית מצוות צריכות כוונה, עוררה דיון נרחב כבר אצל פרשניו הקדומים, וגם בדורות האחרונים לא פסקו לעסוק בה. המורכבות בשיטתו נובעת גם מערפול מסוים שקיים בשתי פסיקות, בהלכות קריאת שמע (ב, א) ובהלכות מגילה (ב, ה) מהן עולה צורך באיזו שהיא כוונה, אך לא ברור מאיזה סוג - האם מסוג הכוונה עליה מדובר בסוגייה בראש השנה או בכוונה בעלת אופי אחר, שאינה מעניין הסוגייה הכללית שלנו. אבל הבעיה העיקרית ברמב"ם נובעת משתי פסיקות סותרות, לכאורה, המתייחסות למקרים שנידונו במפורש בגמרא בראש השנה: מדברי הרמב"ם בהלכות שופר (ב, ד) עולה באופן פשוט שפסק כר' זירא, שבתקיעת שופר יש צורך בכוונה, והכוונה נדרשת גם כאשר אדם תוקע לעצמו. כפי שראינו בפרק הקודם, בעקבות הרמב"ם פסק כך גם השו"ע בהלכות שופר (או"ח תקפט). לעומת זאת פסק הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה (ו, ג) שמי שאכל מצה בלא כוונה, כמו מי שאנסוהו גוים לאכול - יצא ידי חובתו, למרות שכפי שהזכרנו, בגמרא למדו במפורש מהלכה זו שמצוות לא צריכות כוונה, ומכאן גם למד רבא שהתוקע לשיר בראש השנה, יצא! על סתירה זו עמד כבר המגיד משנה בהלכות שופר.

מעבר להבנת היחס בין שתי ההלכות ברמב"ם, יש מקום לדון כיצד למד הרמב"ם את סוגיית הגמרא, שבאופן פשוט חיברה בין הדיון לגבי אכילת מצה לבין הנידון לגבי תקיעת שופר, אבל דיון זה כבר יחרוג מהמסגרת שלנו. במסגרת שלנו נתרכז בשני תירוצים שהוצעו לשיטת הרמב"ם, האחד, רמוז בקצרה בדברי המגיד משנה ומפותח יותר בתשובת ר' אברהם בן הרמב"ם, שנשאל מדוע יש חילוק בין שופר, ולשאלת השואל - גם מגילה - מצוות בהן יש צורך בכוונה, לבין מצה, שבה אין צורך בכוונה.

ר' אברהם מחלק בין מצוות שיש בהן מעשה, ובלשונו, 'שגוף אותה העשייה היא המצוה', לבין מצוות שאין בהן מעשה, אלא יש בהן 'שמיעת קול בעלמא': במצוות מעשיות, הכוונה לא מעכבת, אך במצוות שכל מה שיש בהן הוא שמיעת קול, "כי לא מכוין, מאי קעבד מן המצוה". ר' אברהם מדייק וכותב שאין כוונתו לחלק בין מצוות שמהותן שמיעה לבין מצוות שמהותן פעולה מעשית, אלא גם בתוך אותה מצווה, הוא מחלק: במצוות קריאת מגילה, לדעתו, הקורא יצא ידי חובה גם ללא כוונה, ודווקא השומע מן הקורא, יהיה חייב לכוון כדי לצאת. בתקיעת

שופר, לשיטת הרמב"ם (שופר א, א), שגם ר' אברהם מחזיק בה, המצווה אינה בתקיעה אלא בשמיעה, 'לשמוע קול שופר', ולכן גם התוקע וגם השומע, יוצאים ידי חובה על ידי השמיעה, ושניהם נחשבים כמי שלא עושים מעשה, וחייבים לכוון כדי לצאת ידי חובה.

מה ההיגיון בחילוק הזה? מה משנה העובדה שהמצווה מתקיימת על ידי מעשה או בשמיעה, לגבי שאלת הצורך בכוונה? נראה שמתוך חילוקו של ר' אברהם ניתן לעמוד על משמעות נוספת שיש לכוונה במצוות: נראה שהחלוקה בין מצווה שמתקיימת באופן אקטיבי, על ידי מעשה, למצווה שמתקיימת באופן פסיבי, בשמיעה, נובעת משאלת הקשר, הזיקה, שיש בין האדם לבין המצווה. במצווה שמתקיימת על ידי מעשה, הקשר בין האדם למצווה חזק יותר. במצווה פסיבית, הקשר רופף. המצווה מתקיימת מחוץ לאדם, על ידו, ורק באופן פסיבי הוא נחשב ל'מקיים מצווה'. נראה שהצורך בכוונה, למאן דאמר 'מצוות צריכות כוונה' משמעותו שהאדם יהיה מודע לכך שהוא עושה מצווה, ובכך בעצם יקשר את עצמו אל מעשה המצווה, אל העובדה שמתרחשת כעת מצווה. בלי כוונה, יש נתק בין האדם לבין המעשה. אלא שלדעת הרמב"ם, כוונה מעכבת דווקא במצוות פסיביות, אבל במצוות מעשיות הקשר המינימאלי הנדרש בין האדם לבין המעשה קיים גם בלי כוונה. אם יקרא מגילה בעצמו, לא נוכל לומר שלא הוא עשה את המצווה, ש'הוא לא היה שם', אבל אם ישמע ובכלל לא ישים לב שמתקיימת כאן מצווה, אז נתייחס אליו כמי שלא היה קשר בינו לבין מעשה המצווה, שהתרחש רק על ידו.

הסבר אחר לדברי הרמב"ם הוצע על ידי רבנו ניסים, הר"ן, בחידושו על הרי"ף בסוגייה בראש השנה. תירוץ זה חשוב ביותר, כיוון שר' יוסף קארו בפירושו לרמב"ם, כסף משנה, מביא את דברי הר"ן מבלי לחלוק עליו, וכפי שנראה להלן, נראה שהוא גם היווה את הבסיס לפסיקתו בשו"ע. הר"ן מציע לחלק בין מצוות שיסודן באכילה, שיש בה הנאת הגוף, לבין מצוות אחרות. במצוות שיש בהן הנאת הגוף כמו אכילה מסביר הר"ן שאין צורך בכוונה, על פי הכלל שקיים בעולם האיסורים "המתעסק בחלבים ועריות חייב, שכן נהנה". הכוונה היא, שאם למשל אדם אכל חלב, חייב קרבן חטאת על המעשה גם אם לא היתה לו את המודעות הבסיסית הנדרשת כדי לחייב קרבן חטאת בשבת, לדוגמה. בשבת, אם אדם בטעות יישען על מתג ובעקבות כך תיווצר מלאכה, הוא לא יחשב אפילו כשוגג, אלא כמתעסק, ויהיה פטור מקרבן. בשביל להיחשב כשוגג הוא צריך להיות מודע למעשיו, אך לא לדעת שהמעשה אסור. כך בשבת, אבל באיסורים שעיקרם בהנאת הגוף, כמו חלבים ועריות, תודעת האדם משמעותית רק לגבי השאלה אם הוא נחשב כשוגג או כמזיד, אבל בכל מקרה, אם גופו נהנה, הוא מוגדר כמי שעבר עבירה, לפחות בשוגג, וחייב קרבן. הר"ן מעתיק את העיקרון הזה מעולם האיסורים, לעולם המצוות, ומסביר על פי זה את שיטת הרמב"ם: במצוות של אכילה אין כוונה מעכבת, ולכן דווקא ביחס לאכילת מצה פסק הרמב"ם שהכוונה לא מעכבת, מה שאין כן תקיעת שופר, מגילה וכדומה, בהן הכוונה מעכבת.

תירוץ של הר"ן עורר קושי גדול שעסקו בו האחרונים. המחלוקת האם מצוות צריכות כוונה או לא, נוגעת לאדם המודע למעשיו, לדוגמה, אדם שידע שעכשיו הוא תוקע בשופר, אלא שהמטרה לשמה הוא תוקע אינה תקיעת שופר, אלא לשיר. למרות מודעותו למעשים, החיסרון בכוונה 'לשם מצווה' – שזו תהיה מטרת המעשה – הוא זה שגורם לכך שלא יצא ידי חובה, למאן דאמר מצוות צריכות כוונה. לעומת זאת, כשאנחנו דנים על 'מתעסק' אנחנו

לא דנים על אדם שלא עושה את המעשה בשביל לעבור עבירה, אלא על אדם שכלל לא מודע לכך שהוא עושה את המעשה, ואעפ"כ בחלבים ובעריות הוא חייב בקרבן. כיצד החידוש של 'מתעסק בחלבים ועריות', שבא להגדיר את האדם כמי שעשה את המעשה למרות חוסר מודעותו, יכול לגרום לכך שנחשיב את האדם כמי שעשה את המעשה מתוך כוונה מסוימת, במקרה שלנו – מתוך כוונה למצווה?

נראה שנוכל להסביר את דברי הר"ן על פי היסוד שהעלינו מתוך חילוקו של ר' אברהם, לפיו מטרת הכוונה במצוות היא לקשר בין האדם לבין המצווה. הר"ן למד מהכלל של מתעסק בחלבים ועריות שבדברים שיש בהם מימד של הנאת הגוף, הקשר שבין האדם למעשה קיים מעצם המציאותית, גם בלי קשר לתודעה של האדם. לדעת הר"ן, לפחות בדעת הרמב"ם, גם מטרת הכוונה במצוות אינה להוסיף רובד נוסף של כוונה, מעבר למעשה המצווה, כמו לדוגמה הרובד של הציות, היות האדם עובד ה', שדיברנו עליו בסוף הפרק הקודם. מטרת הכוונה לשיטתו היא רק ליצור קשר בין האדם לבין המעשה, ולכן, במצוות שיש בהן הנאת הגוף כמו אכילת מצה, סובר הר"ן שאין צורך בכוונה.

אם כן, ניתחנו את ההיגיון שבחילוקים שהעלו ר' אברהם בן הרמב"ם והר"ן, ועכשיו נשים לב לנקודה מהותית שמחלקת בין שני התירושים. כשנבוא לשאול את השאלה הפשוטה, מה היא בעצם שיטת הרמב"ם בשאלה העקרונית – מצוות צריכות כוונה או לא? בשאלה הזו יש כמובן מחלוקת בין ר' אברהם לבין הר"ן: לפי ר' אברהם באופן עקרוני סבור הרמב"ם שמצוות לא צריכות כוונה, אלא אם כן מדובר במצוות שאין בהן מעשה, מצוות שהאדם מקיים בצורה פסיבית, כמו לדוגמה בשמיעה, רק הן היוצאות מן הכלל המצריכות כוונה. לעומת זאת, לפי הר"ן באופן עקרוני מצוות צריכות כוונה, אלא שמצוות שיש בהן הנאת הגוף, דווקא בהן אין צורך בכוונה.

נראה שההבחנה הזו חשובה מאוד כדי להבין את שיטת השו"ע, הלכה למעשה. הזכרנו קודם שהכסף משנה בהלכות שופר הביא את דברי הר"ן בשביל להסביר את הרמב"ם. ובאמת למדנו בפרק הקודם שלא רק שהשו"ע פסק שיש צורך בכוונה בתקיעת שופר, אלא גם באופן כללי, פסק באו"ח סימן ס שמצוות צריכות כוונה. למרות זאת, בהלכות פסח (תעה, ד) הביא השו"ע להלכה את פסק הרמב"ם מהלכות חמץ ומצה, זאת אומרת – לפי השו"ע באכילת מצה אין צורך בכוונה! זאת אומרת, הכלל הוא שמצוות צריכות כוונה, גם מצוות שיש בהן מעשה אקטיבי, כמו קריאת שמע, אלא שאכילת מצה, שיש בה הנאת גוף, היא היוצאת דופן, וכדברי הר"ן.

לסיום נציין שהלכה למעשה הביא המשנה ברורה בהלכות פסח (תעה, ד) שיש פוסקים החולקים על השו"ע ופוסקים שגם באכילת מצה יש צורך בכוונה, על פי הראשונים הסוברים שההלכה נפסקה שכל המצוות צריכות כוונה, ללא יוצא מן הכלל.